महारिवीजन/महामैराथन

संधि-विच्छेद

शब्द		विच्छेद	सन्धि का नाम
रमेशः	=	रमा + ईशः	गुण स्वर सन्धि
सच्चयन	=	सत् + चयन	श्चुत्व व्यञ्जन सन्धि
हृदयेऽपि	=	हृदये + अपि	पूर्वरूप स्वर सन्धि
ग्रामेऽपि	=	ग्रामे + अपि	पूर्वरूप स्वर सन्धि

सच्चिदानन्द	=	सत् + चित + आनन्द	श्चुत्व व्यञ्जन सन्धि
पवनः	=	पो + अनः	अयादि स्वर सन्धि
हरेऽव	=	हरे + अव	पूर्वरूप स्वर सन्धि
रामष्टीकते	=	रामस् + टीकते	ष्टुत्व व्यञ्जन सन्धि
दोग्धा	=	दोघ् + धा	जश्त्व व्यञ्जन सन्धि
नयनम्	=	ने + अनम्	अयादि स्वर सन्धि
तट्टीका	=	तत् + टीका	ष्टुत्व व्यञ्जन सन्धि
सोऽपि	=	सो + अपि	पूर्वरूप स्वर सन्धि
रामश्चिनोति	=	रामस् + चिनोति	श्चुत्व व्यञ्जन सन्धि
सूर्योदयः	=	सूर्य + उदयः	गुण स्वर सन्धि
ग्रामेऽस्ति	=	ग्रामे + अस्ति	पूर्वरूप स्वर सन्धि
वीरोऽयं	=	वीरः + अयं	विसर्ग सन्धि
उभावपि	=	उभौ + अपि	एचोऽयवायावः अयादि सन्धि
नगेन्द्राः	=	नग + इन्द्राः	गुण सन्धि
नान्यत्र	=	न + अन्यत्र	दीर्घ सन्धि
वधूत्सवः	=	वधू + उत्सवः	दीर्घ सन्धि
अन्वेषणम्	=	अनु + एषणम्	यण् सन्धि
पावकः	=	पौ + अकः	अयादि स्वर सन्धि
नाविकः	=	नौ + इकः	अयादि सन्धि
सोऽपि	=	सो + अपि	पूर्वरूप (अयादि) सन्धि
रामष्षष्ठः	=	रामस् + षष्ठः	विसर्ग सन्धि
उपोषति	=	उप + ओषति	पररूप सन्धि
विष्णोऽव	=	विष्णो + अव	पूर्वरूप सन्धि

अव्ययीभाव समास

सामासिक पद	विग्रह
समुद्रम्	मद्राणां समृद्धिः
निर्मशकम्	मशकानाम् अभावः
अतिहिमम्	हिमस्य अत्ययः
उपतीर्थम्	तीर्थस्य समीपम्
अधिहरिः	हरौ इति
अतिनिद्रम्	निद्रा सम्प्रति न युज्यते
यथाकामम्	कामम् अनतिक्रम्य
यथाशक्ति	शक्तिम् अनतिक्रम्यः
उपगङ्गम्	गङ्गायाः समीपे
उपराजम्	राज्ञः समीपे
उपकृष्णम्	कृष्णस्य समीपे
उपतटम्	तटस्य समीपे
प्रत्येकः	एकं-एकं प्रतिः
निर्धनः	धनानां कम् रहितम्
प्रतिदिनम्	दिनं दिनम्
अधिगिरि	गिरिषु इति
प्रत्यहम्	अहः अहः
अधिहरि	हरौ इति
अनुरूपम्	रूपस्य योग्यम्
अनुविष्णु	विष्णोः पश्चात्

अनुदिनम्	दिनस्य पश्चात्
निर्जनम्	जनानां अभावः
अधिगृहम्	गृहम् इति
सहरि	हरेः सादृश्यम्
निर्मक्षिकम्	मक्षिकाणाम् अभावः
आजन्म	जन्मनः प्रभृति
उपतीर्थम्	तीर्थस्य समीपे
आसमुद्रम्	समुद्रस्य पर्यन्तम्
प्रत्यक्षं	अक्ष्णः प्रति
उपनगरम्	नगरस्य समीपे
आबालवृद्धम्	बाल वृद्धपर्यन्तम्
प्रतिगृहम्	गृहम् गृहम्

कर्मधारय समास

सामासिक पद	विग्रह
पीतवसनम्	पीतं वसनम्
सज्जनः	सत् जनः
रक्तवर्णः	रक्तं वर्णम्
पीतपृष्ठम्	पीतं पृष्ठम्
कृष्णसर्पः	कृष्ण सर्पः
विद्याधनम्	विद्या एव धनम्
मुखकमलम्	मुखेव कमलम्
नीलोत्पलम्	नीलम् उत्पलम्
नीलाम्बुजम्	नीलम् अम्बुजम्
पीताम्बरम्	पीतम् अम्बरम्
श्वेताम्बरम्	श्वेतम् अम्बरम्
रक्ताम्बरम्	रक्तम् अम्बरम्
महाजनः	महान चासौ जनः
पीतकमलम्	पीतं कमलम्
घनश्यामः	घन इव श्यामः
चन्द्रमुखम्	मुखं चन्द्र इव
नीलाश्वः	नीलं चासौ अश्वः
महादेवः	महान् चासौ देवः
महात्मा	महान् चासौ आत्मा
रक्तवस्त्रम्	रक्तं वस्त्रम्
विशालाक्षः	विशाल चासौ अक्षः
नीलाम्बरम्	नीलम् अम्बरम्
महापुरुषः	महान् चासौ पुरुषः
श्रेष्ठ पुरुषः	श्रेष्ठ चासौ पुरुषः

महावीरः	महान् चासौ वीरः
पुरुषव्याघ्रः	पुरुष एवं व्याघ्रः
महाधनम्	महान् चासौ धनम्
महावनम्	महान् चासौ वनम्
नीलकमलम्	नीलम् कमलम्
कुपुत्रः	कुत्सित पुत्रः
रक्ताश्वः	रक्तः अश्वः
महाबलः	महान् चासौ बलः
सुदेशः	सुन्दरः चासौ देशः
कृष्णाश्वः	कृष्णं चासौ अश्वः

क्त्वा प्रत्यय

धातु		क्त्वा प्रत्यय	
कृ	+	क्त्वा	कृत्वा
ग्रह्	+	क्त्वा	गृहीत्वा
आप्	+	क्त्वा	आप्त्वा
क्री	+	क्त्वा	क्रीत्वा
दा	+	क्त्वा	दत्वा
दृश्	+	क्त्वा	दृष्ट्वा
धृ	+	क्त्वा	धृत्वा
नम्	+	क्त्वा	नत्वा
खाद्	+	क्त्वा	खादित्वा
पच्	+	क्त्वा	पक्त्वा
गम्	+	क्त्वा	गत्वा
श्रु	+	क्त्वा	श्रुत्वा
धा	+	क्त्वा	धात्वा
नी	+	क्त्वा	नीत्वा
लभ्	+	क्त्वा	लब्ध्वा
पा	+	क्त्वा	पीत्वा
हन्	+	क्त्वा	हत्वा
जि	+	क्त्वा	जित्वा
भू	+	क्त्वा	भूत्वा
स्था	+	क्त्वा	स्थित्वा
लिख्	+	क्त्वा	लिखित्वा
शी	+	क्त्वा	शायित्वा
वच्	+	क्त्वा	उक्त्वा
पठ्	+	क्त्वा	पठित्वा
पूज्	+	क्त्वा	पूजयित्वा
जग्	+	क्त्वा	जगत्वा

3. तव्यत् (तव्य) अनीयर् (अनीय) कृत्प्रत्यय—इन प्रत्य

क्त प्रत्यय

धातु	अर्थ	क्त
कथ	कहना	कथित
कृ	करना	कृत
गम्	जाना	गतः
चल	चलना	चलित

त्यज	त्यागना	त्यक्त
दृश्	देखना	दृष्ट
दा	देना	दत्त
नृत	नाचना	नर्तित्
पत्	गिरना	पतित
पाल	पालन करना	पालित
प्रच्छ	पूछना	पृष्ट
भू	होना	भूत
श्रु	सुनना	श्रुत
हन्	मारना	हत
हस	हँसना	हसित
हृ	हरण करना	हत

गम् + क्त	=	गतः
कृ + क्त	=	कृतः
पठ् + क्त	=	पठितः
प्रच्छ् + क्त	=	पृष्टः
लिख् + क्त	=	लिखितः
कथ् + क्त	=	कथितः
कम्प् + क्त	=	कम्पितः
चिन्त् + क्त	=	चिन्तितः
जि + क्त	=	जितः
पूज् + क्त	=	पूजितः
विद् + क्त	=	विदितः
नश् + क्त	=	नष्टः
शक् + क्त	=	शक्तः
शिक्ष् + क्त	=	शिक्षितः
भू + क्त	=	भूतः
शोभ् + क्त	=	शोभितः

प्रविश् + क्त	=	प्रविष्टः
भाष् + क्त	=	भाषितः
मिल् + क्त	=	मिलितः
पा + क्त	=	पीतः
अधि + इङ् + क्त	=	अधीतः
आङ् + हु + क्त	=	आहूतः
ज्वल् + क्त	=	ज्वलितः
जीव् + क्त	=	जीवितः
रुच् + क्त	=	रुचितः

मतुप प्रत्यय

ब्द + प्रत्यय	पुंलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	नपुंसकलिङ्
धन् + मतुप्	धनवान्	धनवती	धनवत्
रूप + मतुप्	रूपवान्	रूपवती	रूपवत्
बल + मतुप्	बलवान्	बलवती	बलवत्
गुण + मतुप्	गुणवान्	गुणवती	गुणवत्
रस + मतुप्	रसवान्	रसवती	रसवत्
धी + मतुप्	धीमान्	धीमती	धीमत्
श्री + मतुप्	श्रीमान्	श्रीमती	श्रीमत्

द्वितीया विभक्ति

नियम- अभित परित: समया निकषा हा प्रति आदि के योग में द्वितीया विभक्ति होती है।

आश्रमम् अभितः वनम् अस्ति।

ग्रामं परितः वृक्षाः सन्ति।

लंकाम् समया (निकषा वा) सागरः।

ग्रामं परितः क्षेत्राणि सन्ति।

विद्यालयं निकषा नदी वहति।

विद्यालयं निकषा जलाशयः अस्ति।

नदीम् समया पशवः सन्ति।

तडागम् परितः वृक्षाः सन्ति।

वृक्षं परितः।

ग्रामम् अभितः वृक्षाः सन्ति।

हा ! कृष्णभक्तम्

विद्यालयं परितः वनम् (उद्यानम्) अस्ति।

विद्यालयम् उभयतः वृक्षाः सन्ति।

राधा नगरं प्रति गच्छति।

विद्यालयं परितः हरिताः वृक्षाः सन्ति।

गृहं परितः उद्यानम् अस्ति।

ग्रामम्।

अभितः।

वेदीं निकषा।

विद्यालयम् परितः वाटिका अस्ति।

मम ग्रामम् निकषा नदी वहति।

ग्रामं समया विद्यालय अस्ति।

मन्दिरम् निकषा वाटिका अस्ति।

विद्यालयं निकषा।

विद्यालयं समया नदी प्रवहति।

हा ! दरिद्रम्।

अयोध्याम् निकषा।

शिक्षकः कक्षाम् प्रति गच्छति।

वाणिक धनं प्रति आसक्तः अस्ति।

मातुः हृदयं कन्यां प्रति स्निग्धं भवति।

नगरं निकषा।

ग्रामं परितः उपवनानि सन्ति (उपवनम् अस्ति)।

कृष्णं परितः गावः सन्ति।

बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्।

अथवा, कार्यालयम् अभितः भवनानि सन्ति।

ग्रामं परितः क्षेत्राणि सन्ति।

विद्यां धर्मं प्रति गच्छति।

येनाङ्गविकारः

नियम- जिस विकृत अंग के द्वारा विकार परिलक्षित हो वहाँ तृतीया विभक्ति होगी।

गिरधरः **कर्णेन** बधिरः।

रमेशः **पादेन** खञ्जः।

अयम् छात्रः **पादेन** खञ्जः अस्ति।

मोहनः **कर्णाभ्याम्** बधिरः अस्ति।

मन्थरा **कट्या** कुब्जा आसीत्।

भिक्षुकः **कट्या** कुब्जः।

पृष्ठेन कुब्जाः।

आदर्शः **पादेन** खञ्जः अस्ति।

भिक्षुकः **पादेन** खञ्जः अस्ति।

मोहनः **शिरसा** खल्वाटः अस्ति।

प्रदीपः **कर्णेन** बधिरः।

प्रकृत्या साधुः।

भिक्षुकः **नेत्रेण** काणः अस्ति।

भिक्षुकः **कट्या** कृष्णः अस्ति।

भिक्षुकः **पादेन** खञ्जः अस्ति।

सः **पादेन** खञ्जः अस्ति।

नियम- सह साकम् सार्धम् समम् आदि शब्दों के योग में तृतीया विभक्ति होती है।

सहयुक्तेऽप्रधाने—

सः **पुत्रेण सह** आगतः ।

माता **पुत्रेण** सह गच्छति।

लक्ष्मणः **रामेण** सह वनं अगच्छत्।

रामेण सह सीता वनम् अगच्छत्।

गुरुणा सह रामः गच्छति।

त्वया सह निव त्स्यामि वनेषु।

पुत्रेण सह पिता गच्छति।

अहमपि त्वया सार्धं यास्यामि।

छात्राः अध्यापकेन सह क्रीडन्ति।

माता पुत्रेण साकं श्वः आगमिष्यति।

हरिणा सह राधा नृत्यति।।

सः मया सह कदापि न गच्छति।

अस्माकं प्रधानाचार्यः प्रकृत्याः सज्जनः अस्ति।

पित्रा सह पुत्रः गच्छति।

उपाध्यायः छात्रैः समं स्नाति

छात्रेण सह शिक्षकः गच्छति।

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलम वषड आदि के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है।

पितृभ्यः स्वधा।
तस्मै श्री **गुरवे** नमः।
रामचन्द्राय नमः।
नमो भगवते **वासुदेवाय।**
स्वस्ति भवते।
प्रजाभ्यः स्वस्ति।
राधा वल्लभायनमः।
अग्नये स्वाहा।
भगवते नमः।
शिवाय नमः।
दुग्धं **बालकाय** अस्ति।
देवेभ्यः स्वाहा।
कृष्णाय नमः।
आकाशाय नमः।
देवदत्ताय रोचते मोदकः।
पुत्राय स्वस्ति।

इन्द्राय वषट्।

रामाय अलम्।

अल मल्लो मल्याय।

नमः व्यासाय।

विष्णवे स्वाहा।

इन्द्राय स्वाहा।

श्रीगणेशाय नमः।

हरिः दैत्येभ्यः अलम्।

राधाकृष्णाय वषट्।

स्वस्ति तुभ्यम्।

सूर्याय स्वाहा।

शुकदेवाय नमः।

गुरुभ्यः नमः।

सीतायै नमः।

माता **पुत्राय** फलानि यच्छति।

तस्मै नमः।